

Moraali: tunteet ja järki

Heikki Sarmaja

Juhani Pietarisen kirjoitus ”Moraalinen valinta ei selity luonnonvalinnalla” (*Tieteessä tapahtuu* 2/2004) jatkaa väittelyä siitä, miten tunteet ja biologia selittävät moraalialia. Mikäli olen ymmärtänyt oikein, ei Pietarisen ja meidän evoluutiopsykologien välinen kiista enää koske sitä, onko ihmislajin myötäsyttyisillä tunteilla ja biologialla ylipäättään jotakin tekemistä moraalialin kanssa, vaan sitä millainen ja kuinka suuri merkitys tunteilla on.

Pietarisen mielestä moraalialisuus ei liity tunteisiin ”primäärisesti” vaan ”sekundäärisesti”. Omista moraalialisista valinnoistaan Pietarinen kirjoittaa: ”En pidä intiaanien altistamista ydinsäteilylle moraalialisuuden vastaisena siksi, että koen suuttumusta, vaan päinvastoin koen moraalialista suuttumusta, koska tiedän sen rikkovan yleisen ihmisarvon vaatimusta.”

Kaikkialla maailmassa omaan yhteisöön kohdistuva oikeuden loukkaus herättää ihmisissä spontaania suuttumusta. Tämä ei ole

ihme, sillä suuttuvathan sellaisesta muurahaiset ja simpanssitkin. Se, että nykyajassa elävä Pietarinen voi järkevän viileästi valita heimo-rajat ylittävän ”yleisen ihmisarvon” moraalialiperiaatteekseen johtuu vain siitä, että häntä ennen on elänyt eräitä hyvin tunteellisia filosofeja, jotka tunsivat vihaa sortajia kohtaan myös silloin kun vääryydet kohtasivat vieraiden maiden asukkaita. [1]

On tietysti totta, että Pietarinen on omaksunut yleisen ihmisarvon ajatuksen ennen kuin hän vuosia myöhemmin suuttui intiaanien kurjasta kohtelusta. Pietarisen ajatukset järjen ”primäärisyydestä” ja tunteen ”sekundäärisyydestä” siirtävät järjen ja tunteen välisen kiistakysymyksen vain kauemmaksi menneisyyteen – parin sadan vuoden takaisten filosofien sieluelämään tai ihmismielen miljoonia vuosia pitkään evoluutiohistoriaan (vrt. *Westermarck* 1960, 89-90).

Erimielisyytemme siitä kumpi oli ensiksi, muna vai kana, tai kumpi on tärkeämpää mo-

raalin kannalta, järki vai tunteet, eivät ole vakavia ja ylitsepääsemättömiä. Sen sijaan Pietarisen ajatus pyyteettömyyden ja pyyteellisuuden merkityksestä moraalille sisältää selvästi virheellisen käsityksen siitä, miten ihmismieli ja tunteet toimivat. Koska pyyteellisuutta koskeva teema näyttää olevan Pietarisen moraalifilosofian ydinkysymys, keskityn tähän aiheeseen.

Katumus ja anteeksianto

Pietarinen antaa pyyteellisyydestä seuraavan esimerkin: Kauppias antaa lahjoituksia hyväntekeväisyyteen, koska uskoo hyväntekijän maineen edistävän hänen liiketoimiaan ja lisäävän rahallisia voittoja. Pietarisen mielestä kauppiaan hyväntekeväisyys on tällaisessa tapauksessa luonteeltaan ”prudentialista” eli pyyteellistä. Koska kauppiaan teko on pyyteellinen, ei hän ansaitse meidän muiden moraalista kiitosta. Olen samaa mieltä. Vertaileva kansatiede osoittaa ajatuksen todeksi. Kaikkien kansojen keskuudessa kiitolisuuden tunne ojentaa palkintojaan vain niille, jotka eivät palkintoa pyydä.

Pietarinen on toistuvasti väittänyt, että mikäli tietylle teolle on osoitettavissa jokin biologinen syy, niin kyseinen teko on luonteeltaan ”prudentialinen”, pyyteellinen. Mielestäni tämä Pietarisen moraalifilosofian keskeinen väite voidaan helposti osoittaa väärinkäsitykseksi. Tämän osoittamiseksi tarkastelen katumuksen ja anteeksiantamisen tunteita. Näytän ensiksi, että näillä kahdella moraalien kannalta keskeisellä tunteella on selvät ja helposti ymmärrettävät biologiset syyt. Lopuksi osoitan evoluutiopsykologian avulla, mistä ”prudentialisuudessa” oikeastaan on kysymys. Toivon voivani näin auttaa pulaan joutunutta moraalifilosofia.

Uskoisin, että meillä kaikilla on kokemusta siitä, miten puolisoiden, vanhempien ja lasten, tai sisarusten välinen perheriita kulkee. Vaikka olisimme kuinka päättäväisesti suuttuneet – ”en ikinä anna tuolle toiselle anteeksi” – niin tuon toisen purskahtaminen itkuun tai katumukseen herättää meissä yleensä spontaanin tunteellisen reaktion. Vaikka vielä hetki sitten olimme suuttumuksen vallassa, niin tietyllä hetkellä vihamme sulii kuin taikaiskusta – annoimme anteeksi ja tunsimme hellyyttä meitä vastaan rikkonutta läheistämme kohtaan. Hän katui ja me annoimme anteeksi. Myös rikosten sovittelussa tapahtuu joskus, että toisilleen enuudesta tuntemattomat rikoksen tekijä ja

uhri syleilevät toisiaan spontaanisti sovinnon merkiksi. – Sen jälkeen kun syyllinen on pyytänyt vilpittömästi anteeksi. Tällaisia liikituksen tunteita koetaan kaikkien kansojen keskuudessa vastaavissa tilanteissa.

Katumukselle ja anteeksiantamiselle on löydettävissä selkeät biologiset syyt. Robert Triversin teoria vastavuoroisen altruismin evoluutiosta selittää katumuksen ja anteeksiannon seuraavasti: Sosiaalisen yhteiselämän oloissa on jonkun yksilön ”kannattanut” aina silloin tällöin ja tilaisuuden tullen toimia häikäilemättömän itsekkäästi. Vääritys viettelee. Mikäli ilkeyden tehnyt esi-isämme jäi tekosestaan kiinni, muut saattoivat rankaista häntä vaikkapa karkotuksella. Tällaisen vaaran edessä oli ilki-myksen ”kannattanut” yrittää vakuuttaa nuo muut siitä, että hän on tehnyt parannuksen. Katumuksen tunne on luonteeltaan eräänlainen luonnonvalinnan tuottama ”lupaus” tai ”sitoumus”. Noiden toisten on taas ”kannattanut” (useimmissa tapauksissa) antaa katuvalle anteeksi, sillä heidän olisivat menettäneet kumppanin, jos karkotus olisi toteutettu – edellyttäen, että katuja teki parannuksen eli piti ”lupauksensa”. Katumuksen ja anteeksiannon tunteellinen vuoropuhelu käynnistää uudelleen molempia osapuolia hyödyttävän sosiaalisen vaihdon (Trivers 2002, 1-55; Sarmaja 2003).

Anteeksiantaminen on mielestäni kaikkein selkein esimerkki siitä, että sosiobiologinen teoria pystyy selittämään ihmisten moraalista käyttäytymistä – ja myös teologisia opinkappaleita, jotka kertovat anteeksiantavasta Jumalasta. Simpanssi ojentaa kätensä toiselle sovinnon eleeksi, ja myös heidän riitansa voi päättyä halauksiin ja suudelmiin. Apinoiden tunteet osoittavat, että meidän suomalaisten kokema anteeksiantamisen tunne ei ole kristillisyydestä juontuva kulttuurinen konstruktio tai opittu moraaliperiaate. Näiden moraalien kannalta keskeisten tunteiden evoluutiohistoria saattaa olla jopa kolmenkymmenenmiljoonan vuoden ikäinen (de Waal, 1989). Tämä tarkoittaa sitä, että katumus ja anteeksianto ovat meillä geneeissämme.

Moraalin pyyteettömyys ja tunteen aitous

Katumuksen tunne on antanut evoluution aikaisille esivanhemmillemme geneettistä etua. Pietarisen moraalikäsitteiden ratkaiseva kysymys on tämä: *Onko katumuksen tai anteeksiantamisen tunteen vallassa oleva lähimmäisemme pyyteellinen vai*

ei? Uskoisin, että kaikille, myös Pietariselle, on päivänselvää, että esivanhempiemme anteeksiantamisen tunteista koitunut suhteellinen lisääntymismenestys, "geneettinen voitto", on luonteeltaan jotakin aivan muuta kuin se voitto, jota Pietarisen kuvaamaa kauppias tavoittelei laskelmoivasti teeskentelemällä hyväntekeväisyyttä. [2]

Pyyteettömyys on yksi moraalialueen koskevan empiirisen tutkimuksen tärkeimmistä aiheista. Tätä mieltä oli evoluutiopsykologisen moraalitytteen isä Edvard Westermarck ja tätä mieltä on Juhani Pietarinen. Heistä jälkimmäinen ei tunnu kuitenkaan ymmärtävän seuraavaa moraali-psykologian tosiasiaa: Kun me tarkastelemme jonkun henkilön katumuksen moraalista merkitystä, niin meitä eivät kiinnostaa vähääkään tämän tunteen mahdolliset evoluutiosyyt ja geneettiset hyödyt. Meitä kiinnostaa vain se, onko katuvan lähimmäisemme tunne aitoa ("vilpitöntä", "rehellistä", "oikeaa", "teeskentelemätöntä", "spontaania") vai onko hänen katumuksensa mahdollisesti *teeskenneltyä* ("pyyteellistä", "valheellista", "laskelmoivaa"). Me olemme vaistomaisella tavalla kiinnostuneita ihmisen osoittaman rakkauden, katumuksen, anteeksiannon, ystävyuden ja hyväntekeväisyyden "aitoudesta", "vilpittömyydestä" ja "pyyteettömyydestä". Mainittujen tunteiden aitouden osoitukset herättävät meissä spontaanisti myönteisiä tunteita. Ja vastaavasti, jonkun "pyyteellisen" ja "teeskennellyn" katumus, hyväntahtoisuus, anteliaisuus jne. herättävät meissä vihamielisyyttä ja moraalista paheksumista.

Vielä kerran: Kun me annamme katuvalle anteeksi, niin meitä ei liikuta pennin vertaa hänen kokemansa tunteen biologinen alkuperä, vaan ainoastaan se, onko hänen ilmaisemansa katumus "aitoa" vai "pyyteellistä".

Ihmismielessä on erityisiä adaptaatioita, joiden avulla me pystymme päättämään tahattomien ilmeiden ja muiden ulkoisten merkkien avulla suurella varmuudella, onko jonkun tunne aitoa vai teeskenneltyä. Silmien sädehtiminen voi kertoa aidosta rakastumisesta, kyyneleet katumukselta (*Frank* 1988; *Darwin* 1872). Kun aivomme puntaroivat, annammeko katuvalle käyttäytyvälle lähimmäisellemme anteeksi vai emme, niin hänen poskillaan vierivät kyyneleet voivat painaa vaa'assa enemmän kuin kaikki Kantin teokset. Ainakin tässä tapauksessa luonnonvalinta voi selittää moraalista valintaamme varsin välittömällä tavalla.

VIITTEET

- [1] Siinä missä Pietarinen perustaa moraalinsa järkevästi "yleisen ihmisarvon vaatimuksen" periaatteelle, niin tämän periaatteen perustajiin kuuluva Rousseau puhuu tunteiden palosta. "Tunnustuksissaan" hän kertoo miten hänen "sydämensä alkaa hehkua" näki hän minkä tahansa väärän teon, "koskipa se ketä tahansa tai tapahtuipa se missä tahansa". Ja jos hän luki tyrannimaaisista vääryyksistä oli hän mielellään "iskemässä väki-puukolla kuoliaaksi sellaiset konnat", vaikka saisi siinä "sata kertaa surmansa". Eikä hänen moraalinen vihansa korjannut vain ihmisten välisiä vääryyksiä: "Olen usein hikoillut ajaessani takaa tai kivittäessäni kukkoa, lehmää, koiraa tai muuta eläintä, jonka olen nähnyt kiusaavan toista vain siksi, että se tunsii olevansa voimakkaampi. Tämä tunne saattaa olla minussa luontainen?" (*Rousseau* 1938, 18)
- [2] Työläismehiläisen, ja tiettyssä tapauksessa myös ihmisyksilön, "geneettinen intressi" voi olla se, että hän uhraa oman henkensä niiden jälkeen jääneiden puolesta, jotka kantavat hänen kantamansa altruismi-geenin kopiota. Sosiobiologian näkökulmasta yksittäinen altruistista käyttäytymistä kannattajassaan aiheuttava geeni A voi olla niin "itsekesä", että se "pakottaa" kantajansa tiettyssä olosuhteissa tekemään äärimmäisen uhrautuvan teon, kunhan vain tuon uhrautuvan teon nettoefekti hyödyttää geenin A kopioiden tulevaa kokonaisuudenmenestystä. Altruismin geeni ikään kuin sanoo: "Kantajani saa kuolla, kunhan vain minä elän ikuisesti." Pesäänsä puolustavan ja pistävän mehiläisen uhrautuva "itsemurhaterrorismi" on tunnetuin esimerkki tästä "geenin itsekkyydestä". Pietarinen näyttää uskoivan 70-luvun marxilaisten biologisten tavoin, että evoluutiobiologi Richard Dawkinsin kielikuva "geenin itsekkyydestä" on keksitty vain, jotta voitaisiin puolustella ihmisten itsekkyyttä ja porvarillista maailmanjärjestystä. Vaikka kyseessä oli mitä viattomin yritys auttaa lukijoita ymmärtämään se, miten luonnonvalinta voi tuottaa uhrautuvaisesti, altruistisesti, käyttäytyviä yksilöitä.

KIRJALLISUUTTA

- Darwin, Charles (1872/1965): *The Expressions of the Emotions in Man and Animals*. The University of Chicago Press. USA.
- Frank, Robert H. (1988): *Passions within Reason. The Strategic Role of the Emotions*. W.W. Norton & Company. USA.
- Rousseau, Jean-Jacques (1938): *Tunnustuksia*. K.J. Gummerus osakeyhtiö. Jyväskylä.
- Sarmaja, Heikki (2003): "Moraalitytteen ja etujen ristiriita". Teoksessa: Kanninen, Vesa ja Sintonen, Matti (toim.), *Etiikka ja talous*. WSOY. Helsinki.
- Trivers, Robert (2002): *Natural Selection and Social Theory*. Oxford University Press. USA.
- de Waal, Frans (1988): *Peacemaking among Primates*. Harvard University Press. USA.
- Westermarck, Edward (1960): *Ethical Relativity*. Littlefield, Adams & CO. New Jersey.

Kirjoittaja on sosiologi, joka tekee väitöskirjaa Edvard Westermarckista.